नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्याविच्छिन्नविधेयता-केऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् । विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदोवेत्यन्य-देतत् पटमित्यादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-दिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्या-मवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरोद्वन्द्वान्यः समास" इत्यनु-शिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतु-त्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नील-पीतोत्पले रम्ये पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलो-त्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारकएव बोधो नतु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादि-कमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-ञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषोन बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः" ।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा

"कर्मधारये तु न शक्तिर्नवा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-धिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः-कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोर-भेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वानुभूयते सचान्वय-एव नत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-तिर्नामपदाच्छक्त्यैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते । राज-सम्बन्धिनश्चान्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थ-लक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्य्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषे-ऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रान्त्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदस्या-परपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव "एत-यैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणा-पत्तेः" । वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेऽतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया०भू०

"अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्वानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्म-त्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्राति-पदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशे-षणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः" । "तन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात् इत्यत आह । "पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते । शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्" ।

"पर्य्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः । अयं भावः—निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम् । तथा च "नानार्थे तात्पर्य्या-द्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोप-स्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति । परे-षामपि सति तात्पर्य्ये यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायादुर्व्वा-रत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक्" ।

"पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषेऽनञ्कर्म्म-धारयः" पा० । "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं सततमस्मद्गृहेऽ-व्ययीभावः । तत् पुरुष ! कर्म धारय येन स्यां सदा बहुव्रीहिः" उद्भटः ।

कर्म्मन् पुं न० कृ—कर्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि०पा० अमरे तु न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्त्रा क्रियाफलाश्रयतयाप्नु-मिष्टतमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" पा० । व्या-ख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—